

ISSN 1300-1458

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

CTAD

• Sayı 1 • Bahar 2005

Hacettepe Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Sayı : 1 Yıl : 1 Bahar 2005

Sahibi	Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü adına Prof.Dr. Mustafa YILMAZ
Yazı İşleri Müdürü	Doç. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Yayın Kurulu	Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Başkan) Doç.Dr. Fatma ACUN Doç. Dr. Adil DAĞISTAN Doç.Dr. Temuçin Faik ERTAN Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU Yrd. Doç. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU Yrd.Doç. Dr. Ayten SEZER Dr. Yasemin DOĞANER Dr. Sadık ERDAŞ Dr. Derviş KILINÇKAYA Dr. Yunus KOBAL
Yayına Hazırlayan	Doç.Dr. Temuçin Faik ERTAN Yrd.Doç.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU Dr. Yasemin DOĞANER Dr. Sadık ERDAŞ Dr. Yunus KOBAL
Bu Sayının Hakem Kurulu	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara. Prof. Dr. Semih YALÇIN, Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Ankara. Prof. Dr. Mustafa YILMAZ, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. Doç. Dr. Oğuz AYTEPE Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. Doç. Dr. Adil DAĞISTAN, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. Doç. Dr. Temuçin Faik ERTAN, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. Doç. Dr. Şefika KURNAZ, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Ankara Doç. Dr. Yusuf SARINAY, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara. Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. Yrd. Doç. Dr. Necati AKSANYAR, Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya. Yrd. Doç. Dr. Ender GÖKDEMİR, Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara. Yrd. Doç. Dr. Ayten SEZER, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Genel Hatlarıyla I. Dünya Savaşında Erzincan'ın İşgali ve Ermeni Mezalimi

A General Survey of the Invasion of Erzincan at the World War I and the Armenian Atrocities

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (Bahar 2005) 143-152

Adnan SOFUOĞLU

Doç.Dr.; Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

ÖZET

Erzincan I. Dünya Savaşı sırasında 1916 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 1918 yılına kadar da Rus işgali altında kalmıştır. Bölgedeki Müslüman halk bu işgal sırasında Rus ve özellikle Rus Ordusu'nda yer alan Ermenilerin baskısına maruz kalmıştır. 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Rus işgalinin sona ermesinden sonra ise bölgedeki Müslüman halk eşi görülmemiş bir Ermeni katliamı ve vahşetine uğramıştır. Bölge bu durumdan ancak Türk birliklerinin Erzincan'a girmesiyle kurtulabilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, I. Dünya Savaşı, Ermeniler, Kafkas Harekatı, Doğu Cephesi.

SUMMARY

During the World War I, Erzincan was occupied by Russian in 1916. Until 1918, it was under Russian military occupation. Muslims in this area were exposed to Russian and particularly Armenian pressure taking part in Russian Army during this occupation. After the end of Russian occupation with Brest-Litovsk Treaty in 1918, Muslims suffered Armenian massacre and brutality which had not been experienced before. This region was rescued from the unpleasant situation only when Turkish forces came to Erzincan.

Key Words: Erzincan, The World War I, Armenians, Kafkas Operation, The Eastern Front.

Giriş :

Tarihi milattan önceki dönemlere kadar çıkan ve kuruluşundan itibaren bölgede hakimiyet kurmak isteyen devletler arasında çekişmelere sahne olması dolayısıyla devamlı el değiştiren Erzincan, Uzun Hasan'ın 1473'te Otlukbeli'nde Anadolu'da Osmanlı Devletinin hakimiyetini kurmağa çalışan Fatih Sultan Mehmet'e yenilmesi ve Akkoyunlu hakimiyetinin son bulması sonrasında bir müddet yerli yöneticilerin elinde kalmış, bilahare Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında gerçekleştirdiği Çaldıran Seferi sırasında savaşız olarak Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

Bundan sonra şehir Erzurum Eyaleti'ne bağlı Sancak merkezi haline getirilmiştir. Şehir, Osmanlı Devleti yönetiminde Celali İsyanları ile Abaza Hasan Paşa isyanı dışında uzun bir süre mühim bir olaya sahne olmamıştır. Dolayısıyla da uzun bir sükunet devri yaşamıştır. Bu dönemde Erzincan sınırlardan uzak kalması itibarıyla XIX Yüzyıla kadar doğuya sefere çıkan ordular için sadece bir konak yeri olma özelliğini taşıyacaktı¹.

XIX.Yüzyıl başlarında 1812 Osmanlı-Rus Savaşı ve özellikle 1829 yılında meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Rusların Erzurum önlerine kadar gelmeleri üzerine Erzincan, askeri bakımdan önemli bir mevki durumuna gelecektir². Bu dönemde Erzincan, Erzurum Kalesi'nin örttüğü bir hareket üssü olacaktır. Bu durumda Erzincan, özellikle Türk tarihinde 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Batum, Kars ve Ardahan'ı işgal etmeleri ve Osmanlı-Rus Sınırının Erzurum'a yaklaşması üzerine Erzincan'a nakledilen Osmanlı Devleti'nin IV. Ordusu'nun idare merkezi olacaktır³.

I) Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

Diğer taraftan bu savaş sonrasında Osmanlı Devleti bir Ermeni problemi ile karşı karşıya gelmiştir. Şöyle ki, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin Ruslarla imzaladığı Ayastefanos Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde bir Ermeni Devleti kurulması öngörülmekteydi. Bu şekilde hem savaş sırasında Ruslarla birlikte hareket edip onlara yardım eden Ermeniler mükafatlandırılıyor, hem de

1. *İslam Ansiklopedisi*, "Erzincan Maddesi", C. 4, TC. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1977, s. 338-340
2. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, 3. Baskı, Ankara, 1975, s. 105-106 ; *Oral Sander, Siyasi Tarih*, C. 1, 7 Baskı, Ankara, 1999, s. 265-267 ; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, Çeviren; İdil Eser, İstanbul, 2001, s. 88 v.d.
3. 93 Harbi ile ilgili bkz. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 257 v.d. ; Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 278-279 ; Anderson, *a.g.e.*, s. 195 v.d. ; *İslam Ansiklopedisi*, "Erzincan Maddesi" s. 340

Rusya'nın hakimiyeti Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde genişletilmiş oluyordu. Ancak, Rusların bu şekilde güneye sarkması, aynı zamanda Avrupa Devletlerini de tehdit ettiğinden özellikle İngiltere ve Fransa'nın müdahalesiyle Ayastefanos Antlaşması yürürlüğe girmedi⁴. Bilahare bu antlaşmanın yerine Berlin Antlaşması imza edildi. Bu yeni antlaşmada Ermeni Devletinden söz edilmemekle beraber, önceki antlaşmada sözü edilen doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine bir takım ıslahatların yapılması öngörülmekteydi⁵. Ancak yapılması istenen bu ıslahatlarla da aslında bölgede tedricen bir Ermeni devleti kurulması demektir. Nitekim antlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir müddet sonra bağımsız bir Ermenistan kurma hayaliyle örgütlenen Osmanlı Ermenileri, dışarıdan da aldıkları destekle, Devlete karşı ayaklanmalar çıkaracaklardır. İşte bu şekilde 1890 yılından itibaren Taşnak ve Hınçak adlı Ermeni Örgütlerinin önderliğinde gerçekleştirilen ayaklanmaların önemli bir kısmı Erzincan ve çevresinde vuku bulacaktır⁶.

II) Birinci Dünya Savaşı ve Erzincan'ın İşgali

Bu olayların arkasından Erzincan, çok önemli olaylara ve gelişmelere 1. Dünya Savaşı sırasında sahne olacaktır. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı başladığı sırada Almanya ile İttifak yaparak Üçlü İttifak gurubunda yerini almıştı⁷. Bu sırada Savaşın Almanya'nın düşündüğü ve planladığı gibi bir gelişme göstermemesi ve dolayısıyla Almanya ile müttefiki Avusturya'nın Avrupa'da sıkışması üzerine, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi önem kazandı. Bu sebeple Almanya, kendisi ile ittifak yapmış olan Osmanlı Devletine savaşa girmesi için baskı yapmağa başladı. Bu ortamda Osmanlı Devleti, bir takım bahanelerle savaşa girmeyi bir müddet geciktirdiyse de sonuçta, 29-30 Ekim 1914 gecesi Alman Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı Donanması'nın Enver Paşa'nın bilgisi dahilinde Karadeniz'de Odesa ve Sivastopol gibi Rus Limanlarını bombalamasıyla savaşa katıldı⁸.

Bu şekilde savaşa katılan Osmanlı Devletinin savaş planında, 93 Harbinde Rusya'nın eline geçmiş bulunan Kars, Ardahan ve Batum gibi yerleri geri almak da vardı. Bunun yanı sıra Avrupa'da sıkışmış bulunan müttefiklerini de rahatlatmış olacaktı. Bu çerçevede Rusya'ya bir darbe vurmak için Güney Kafkasya ile Kuzey İran'a girip Rusların arkasını çevirmek üzere Başkomutan Enver Paşa bizzat bölgeye gelip komutayı devralarak, 22

4. Ayastefanos Antlaşması ile ilgili bkz. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 267-270; Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 279-280; Anderson, *a.g.e.*, s. 217-219
5. Berlin Antlaşması ile ilgili bilgi için bkz. Armaoğlu; *a.g.e.*, s. 272-276; Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 279-280; Anderson; *a.g.e.*, s. 223 v.d.
6. Ermeni olaylarının ortaya çıkışı ve dolayısıyla Ermeni örgütleri, ermeni terörü ile ermeni mealimi ile ilgili geniş bilgi için şu kitaplara bakılabilir. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1983; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990; Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878- 1923)* İstanbul 2001; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, C.1 ve 2, Ankara, 1995; Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul, 1976; Burada konuyla ilgili sadece birkaç kaynak zikredilmiştir. Gerekliğinde daha çok kaynağa ulaşılabilir.
7. Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 325-327; Anderson, *a.g.e.*, s. 321-323; Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üçyüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, 4. Baskı, Çeviri, Belkis Çorakçı (Dışbudak), İstanbul, 1994, s. 245-248
8. Armaoğlu, *a.g.e.*, s 418-423; Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 327-331; Anderson, *a.g.e.*, s. 324-325; Palmer, *a.g.e.*, s. 248-253; David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı-1914-1922*, Çeviren,

Aralık 1914'te bölgedeki ordu birliklerine Sarıkamış-Urumiye istikametinde taarruz emri verdi⁹.

Esasında daha Kasım 1914'ten itibaren çatışmaların başladığı bölgede Rusların iyi tahkim edilmiş, Yüksek tepelere hakim 160 bin askeri bulunmaktaydı. Buna karşılık bölgede yeterli kış donanımı da bulunmayan 150 bin Türk askeri vardı. Bu ortamda Türk kuvvetlerince başlatılan taarruz hareketi planlanan bir şekilde gerçekleştirilemedi. Çünkü biraz önce belirttiğimiz durumun yanı sıra Türk birlikleri henüz doğru dürüst haritası bile çıkarılmamış olan 960 Km uzunluğunda, 480 Km eninde askeri yada ikmal malzemesini ulaştıracak demiryolu olmayan çok geniş bir arazide yayılmıştı. En yakın demiryolu cepheden 960 Km uzaktaydı. Arazide yalnızca dar ve dik birkaç karayolu vardı. Hiç bakım görmeyen köprülerin neredeyse tümü çökmüş olduğundan ırmaklar ancak sığ yerlerden yürünerek geçilebiliyordu. Bu durumda cephe ve diğer malzemenin deve kollarıyla getirilmesi gerekiyordu. Bu da altı haftalık bir yol demekti. Bunun yanı sıra bu zor şartları içeren ikmal yolları Ermeni komitacıların tehdidi altındaydı. Yani onlar tarafından vurulmaktaydı. Diğer taraftan bölgenin büyük bir kısmında yerleşim yoktu. Ayrıca taarruz hareketi başladığı sıralarda bastırılmış olan kış ve kar fırtınaları bölgenin büyük bir bölümünü geçilmez bir hale getirmişti. İşte böyle bir lojistik ortamda gerçekleştirilmeğe çalışılan Kafkas hareketi sırasında Türk Ordusu karın derin olması yüzünden toplarını geride bıraktı. Askerler, -20 derece soğukta ve çadırsız olarak ordugah kurmak zorunda kaldılar. Harekat sırasında askerlerin yiyecekleri tükendi. Ayrıca askerler kar fırtınalarının kapattığı karmaşık dağ geçitlerinde yollarını kaybettiler. Bunların yanı sıra asker arasında tifüs salgını başladı. İşte böyle bir olumsuz ortamda birbirleriyle ilişkileri kopan Türk birlikleri Rus cephelerine koordineli bir hareket ve baskın gerçekleştiremedi. Rus cephelerine ulaşabilenler de mevzilerinde bulunan Rus birliklerince imha edildiler. Bu şekilde 1915 yılı Ocak ayına gelindiğinde soğuktan, hastalıktan ve çarpışmalardan Türk birliklerinin % 90'a yakın kısmı hayatını kaybetti¹⁰.

Bu gelişme sonunda tabii ki cephedeki inisiyatif Rusların eline geçti. Bilahere 27 Mart 1915'te Artvin'i ele geçiren Ruslar bundan sonra 15 Nisan 1915'te Van'daki Ermenilerin ayaklanarak Van'ı ele geçirip yakmasından da istifadeyle Güneye Malazgirt ve Van bölgesine sarkarak buraları işgal ettiler¹¹. Buna mukabil Doğu Cephesinde asıl Rus faaliyeti, Çar'ın 1915 kış mevsiminde bütün Rus Orduları Başkumandanlığı'nı fiili olarak üstlenip, Kafkas Valiliğine de Grandük Nikola Nikolayeviç'in getirilmesinden ve özellikle Çanakkale Cephesi'ndeki İtilaf Devletlerinin başarısızlığı sonrasında bunu örtmek gayesiyle olacak Rusların 1916 yılı başlarında tekrar taarruza geçmesiyle başladı. Bu taarruz sonucu Ruslar, bölgede zayıf durumda bulunan Türk kuvvetlerine karşı kısa zamanda üstünlüğü ele alarak, 11 Ocak 1916'da 3. Ordu cephesini yardılar. Bundan sonra Ruslar sırasıyla 1916 yılı 16 Şubatında Erzurum ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, Nisan'ın 19'unda Trabzon'u, Temmuz ayında da Gümüşhane, Kelkit ve Erzincan'ı işgal ettiler¹².

9. Geniş bilgi için bkz Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970. s. 267 v.d.; Genel Kurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı*, C.1, Ankara 1993. s. 35 v.d.

10. Fromkin, *a.g.e.*, s. 110-111; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 423 v.d.; Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 318 v.d.

11. 17 Mayıs'ta Türkler Van'ı boşaltmak zorunda kalmışlar ve bundan sonra Van'ı ele geçiren Ermeniler şehri tamamen yakıp tahrip etmişlerdir. Van'daki Ermeni ayaklanması için bkz. *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1983. s. 213 v.d.

12. bkz. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 285 v.d.

Böylece Erzincan 25 Temmuz 1916'dan itibaren Rus işgali altına girmiş oluyordu. Bu gelişmeler sonrasında 2. ve 3. Ordunun Ruslara karşı tertip etmek istedikleri ortak taarruz da sonuçsuz kaldı. Bunu yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'nın Kumandanlığını yaptığı 16. Kolordu Ruslara karşı bir çevirme hareketi gerçekleştirerek, 6/7 Ağustos tarihlerinde Muş ile Bitlis'i geri aldı. Aynı zamanda 9 Eylül'e kadar süren hareketle Rus ileri hareketi da durduruldu. Bundan sonra Erzincan'ın da içinde bulunduğu bölgede bir müddet pek önemli bir gelişme olmadı¹³.

III) Erzincan'da Rus İşgalinin Sona Ermesi

Bu arada Rusya'da 1917 Şubat ayında bir ihtilal meydana geldi. Bu durum Rus Ordusunda bir gevşeme meydana getirdi. Bu ortamda Rusya'da ihtilalden sonra işbaşına gelmiş olan yeni yönetim ile Osmanlı Devleti arasında mütareke teklifleri oldu. Bu arada Rusya'da Ekim 1917'de ikinci bir ihtilal meydana geldi. Bu ihtilalden sonra iktidara gelmiş olan Bolşevik yönetimi 1. Dünya Savaşı'ndan toptan çekilme kararı aldı. Bu arada savaş sırasında İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli antlaşmaları da açıkladı¹⁴. Bilahare Rusya savaştan çekilme kararı doğrultusunda 21 Kasım 1917'de Müttefik Elçilerine verdiği notalarla bütün cephelerde mütareke yapılması teklifinde bulundu. Bu isteğe Almanya 27 Kasım'da cevap verdi. Mütareke görüşmelerine 29 Kasım'da Doğu Cephesi Genel Kumandanlığı'nın karargahı olan Brest-litowsk'da Doğu Cephesi Erkan-ı Harbiye Reisi General Hoffmann başkanlığında başlandı. Görüşmelere Osmanlı Devleti adına Berlin Askeri Ataşesi Zeki Paşa katıldı. Görüşmeler 15 Aralık 1917'de tamamlandı ve Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında Mütareke imzalandı¹⁵.

Bu sırada 15 Aralık'ta Erzincan-Refahiye yolu üzerinde her iki taraf hatları arasında Türk ve Rus delegelerinin buluşup Erzincan'da görüşme yapmaları da karara bağlandı. Bunun üzerine Erzincan'da, 3. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfü Bey'in başkanlığında bir heyet ile Rus heyeti arasında üç gün süren görüşmeler sonunda 18 Aralık'ta 14 maddelik Erzincan Mütarekesi imzalandı. Böylece Kafkas Cephesi'nde savaş sona ermekteydi¹⁶.

Bu gelişmenin arkasından 20 Aralık'ta Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan ile Bolşevik Rusya arasında Brest-Litowsk'ta barış görüşmelerine de başlandı. Ancak şimdi Ruslar işi biraz ağırdan alıyorlardı. Bu sırada yeni Rus yöneticileri yani Bolşevik Ruslar, Osmanlı Devletinin İtilaf Devletlerine yenileceğini göz

13. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 434 v.d.; Sander, *a.g.e.*, C. 1, s. 335 v.d.; Ayrıca Doğu Cephesinin açılışı ve gelişmelerle ilgili daha fazla bilgi için bakınız. Nurcan Yavuz, *Birinci Dünya Harbinde Erzincan'da Rus İşgali ve Ermeni Mezalimi*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1995, s. 1 v.d.; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 296-299; Ayrıca Bkz. Genel Kurmay Başkanlığı, *Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekatı(1916-1918)* K.2, Ankara, 1978. s. 37 v.d. ile *I. Dünya Harbinde Erzincan ve Dolaylarında Cereyan Eden Türk-Rus Muharebeleri*, İstanbul, 1982

14. İstanbul, Londra, Sykes-Picot ve St. Jean de Maurienne gizli anlaşmaları için bkz., Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986.s.9 v.d.; Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması ve ABD Politikası 1914-1924*, Yayına Hazırlayan; Ö. Andaç Uğurlu, İstanbul, 2003 s. 52 v.d.; E. E. Adamof, *Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükümetleri ve Türkiye, Anadolu'nun Taksimi*, Çeviren Babaeskili Hüseyin Rahmi, İstanbul, 1926, s. 20 v.d.; Anderson, *a.g.e.*, s. 336 v.d.; Fromkin, *a.g.e.*, s. 120 v.d. Sander, *a.g.e.*, C.1, s. 337-341; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 439-441

15. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 330-332; Mütareke imzalanması süreci ve mütareke metni için bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 98-104

16. Erzincan Mütarekesi ve içeriği için bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 118. v.d.

önünde tutarak, kesin barış antlaşması yapılmadan önce işgal altında tuttıkları bölgeyi Rusya'nın çıkarlarına göre düzenlemek yani bölgede bir Ermeni yönetimi oluşturmak istediler. Aşağıda da belirtileceği gibi bölgede bu yönde girişimlerde bulundular. Diğer taraftan Osmanlı Devletini eski Sadrazam o sırada ise Berlin Büyükelçisi olan İbrahim Hakkı Paşa'nın temsil ettiği ve bir ara yani 8 Ocak 1918'den Şubat ortalarına kadar Osmanlı heyetine Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlık ettiği görüşmeler anlaşma ile sonuçlanarak, 3 Mart 1918'de barış antlaşması imzalandı. İşte bu antlaşmanın 4. maddesine göre Ruslar, Doğu Anadolu'dan geri çekiliyorlar ve 1878'den beri işgal altında tuttıkları Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı Devleti'ne geri veriyorlardı¹⁷.

IV) Erzincan'da Ermeni Mezalimi

Ancak bütün bu gelişmelere rağmen doğuda çatışmalar durmadı. Esasında 18 Aralık'ta imzalanan Erzincan Mütarekesi'nden sonra Ruslar işgal altında tuttıkları yerlerden çekilmeğe başlamışlardı. Fakat şimdi Rusların yerini, Rusya'daki Şubat 1917 ihtilalinden sonra bölgede bağımsız Ermenistan kurmaya çalışan ayın zamanda Rus ordusunda görev yapan her tarafta Rus ordusunun silahlarına konan veya Ruslar tarafından desteklenen Taşnak Komitacılarından oluşan Ermeni birlikleri ile çeteleri almıştı. Bu ortamı esasında Çarlık Rusyası gibi Ermenilerin koruyuculu rolünü üstlenen yeni Rus yönetimi yani Bolşevik Ruslar hazırlamıştı. Nitekim 11 Ocak'ta Ermenilerle ilgili, Rus işgali altında bulunan Türk topraklarındaki Ermenilere kendi başlarına teşkilatlanma ve kendi geleceklerini kendilerinin tayin etme hakkı tanınması gerektiğini içeren "Türk Ermenistan'ı" başlığıyla bir beyanname yayınlamış olan Ruslar, Erzincan ve çevresinden çekilirken görevlerini Ermenilere devretmişlerdi. Bu şekilde işgal altındaki bölgede bir Ermeni milis teşkilatı oluşturulması işine girişilmişti¹⁸. Bu girişimleri Brest Litovsk'taki Türk Askeri Heyetinin Başkanı Müşir Ahmet İzzet Paşa protesto ederek, 20 Ocak 1918'de Rus temsilcisine yazılı bir nota verdi. Rusya'nın bu protesto notasına cevabı, burada yapılan işin Kafkas Cephesindeki kuvvetlerin millileştirmekten başka bir şey olmadığı şeklinde oldu. Bu cevapla Rusya işgal altında tuttıkları bölgede ve Kafkasya'da Ermenileri silahlandırma işini kabul etmiş oluyordu¹⁹.

Bu şekilde Ermeni birliklerinin Türk Ordusu'nun karşısında yer almaları ile birlikte bölgedeki çarpışmalar başka bir boyut kazandı. Şimdi savaşın karşılıklı olan bütün kaideleri ortadan kalkmıştı. Nitekim Antranik idaresindeki Ermeni birlikleri ve çeteleri bir taraftan cepheye Türk Birliklerine karşı koyarlarken bir taraftan da işgal altında tuttıkları yerlerde bulunan sivil Türk halkı üstünde geniş bir katil ve imha hareketine girişmişlerdi²⁰. Bu durumda Türk Ordusu'nun çok süratli bir şekilde işgal altındaki bölgelere girmesi ve buralarda kalan halkı biran önce kurtarması gerekiyordu. Bu

17. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 455-456; Anderson, *a.g.e.*, s. 352-353; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih, (1789-1994)*, İstanbul, 1997.; Yavuz, *a.g.e.*, s. 264. v.d. Ayrıca görüşmeler ve antlaşma ile ilgili geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 352 v.d.

18. Beyanname; Rusya'nın, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını desteklediği, Rus Ordusu'nun çekilirken yerine hemen bir Ermeni Halk Milisinin kurulması, bölgeye Türkiye'den ve diğer ülkelerden gelecek Ermenilerin yerleştirilmesi, "Ermeni Halk Temsilcileri Sovyet'i" adlı geçici bir yönetimin kurulması gibi konular yer almaktaydı. Bkz. Uçarol, *a.g.e.*, s. 475; Beyanname metni için bkz. Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 335-338; Erzincan ve yöresindeki Ermeni faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yavuz; *a.g.e.*, s. 179. v.d.

19. Uçarol, *a.g.e.*, s. 475-476; Akdes Nimet Kurat, *a.g.e.*, s. 373-374

20. Erzincan Mütarekesi sonrası Erzincan ve havalisinde Ermenilerin gerçekleştirdikleri mezalim ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 206. v.d.

ortamda Türk Ordusu ile gayri nizami Ermeni birlikleri arasındaki çatışmalar artık kör ve aman bilmez bir boğazlaşma halini aldı. İşte böyle bir durumda Türk Ordusu'nun bölgedeki ileri hareketi 12 Şubat 1918'den itibaren hızla gelişti²¹.

Burada konunun ehemmiyeti bakımından Ermeni katliamı ile ilgili, katliamın boyutunu göstermesi açısından görgü tanıklarının ifadeleriyle Ermenilerce gerçekleştirilen bazı katliamların verilmesi yerinde olacaktır. Bu cümleden olarak, bu hareket sırasında Türk ordusunda subay olarak görev yapan Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam adlı eserinde Erzincan yöresinde tanık olduğu Ermeni katliamını şöyle anlatmaktadır; "İleri hareket geliştikçe karşılaştığımız görüntüler tabiatın kahrını arka plana attı. Savaş bir kan sarhoşluğu halini aldı. Bu sarhoşluk bir an geldi ki en vahşi haddine vardı. Ermeni ordusuna Taşnak Komitacıları hakimdi. Bu komitanın büyük hırsı sadece bir imha ve intikam savaşından ibaretti. Çılgın hesaplaşmanın bir türlü sonu gelmiyordu. Erzurum yolu üzerindeki Cinis Köyü karşısında Evreni Köyü'nde kadın erkek çocuk bütün köylüler öldürülmekle kalmamıştı. Öldürülenlerin vücutları parçalanarak, kollar, bacaklar, kafalar kasap dükkanlarındaki etler gibi duvarlara çivilere, çengellere asılmıştı. Fakat bunları yapanların hırsları bununla da sönmemişti. Köyde ne kadar hayvan ele geçmişse mandalar, sığırlar, davarlar, kümes hayvanları, hatta köpekler öldürülmüş, parçalanmıştı. Yerlere serilmişti. Cinis'te ise bütün köy halkını ayakta ve köyün ağzında bekliyor gördük. Fakat bunlar bir ölü kafilesiydi. Köyden çıkarılan, köye gireceğimiz yol üstünde süngülenirken birbirlerine sokulan ve yapışan kadın, erkek, çocuk bu insanlar dayanılmaz bir Soğuk altında kaskatı donmuşlar ve öylece kalmışlardı"²².

Bunun yanı sıra bölgede harekatta bulunan Türk Ordusu Kumandanının Başkumandanlık Vekaletine gönderdiği 16 Şubat 1918 tarihli raporda ise şu ifadeleri görüyoruz. "Çardaklı Boğazi'nden Erzincan'a kadar olan bütün köyleri, hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak şartıyla tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, Köylerden bir fert sağ kalmamıştı. Ermenilerin Erzincan'a irtikap ettikleri facialar Cihan Harbinde bu güne kadar kaydedilmemiştir. Üç günden beri Ermeniler tarafından öldürülüp meydanda kalan Müslüman cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen bu bigünah ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını ikmal etmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardı"²³.

Yine, I. Dünya Savaşı sonlarına doğru mahallinde incelemelerde bulunmak üzere bir Alman ve Avusturyalı bir gurup yabancı gazetecinin başkanı olarak Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya gönderilen ve bu çerçevede 2 Mayıs 1918'de yani şehrin kurtarılmasından üç ay sonra Erzincan'a gelen Ahmet Refik Bey (Altunay) da gördüklerini şöyle anlatıyor. Ben tabii burada anlatılanlardan bir kısmını pasajlar halinde aktaracağım. "... Artık Erzincan'a gelmiştik. Sağımızda Çukur bir vadi içinde, kışlalar görünüyor. Sonra yol bir ovaya iniyor, muntazam ve düz bir zeminden, kesilmiş kavaklar arasından geçiyor. Mehtap bu güzel ovalarda efsunkâr bir teessür hasıl ediyor. Erzincan'ın binaları görüldüğü zaman, güzel ve mamur bir şehre geldiğimizi anladık. Bahçeleri ağaçlarla dolu. Ancak evler boş ve ıssız....Güneş ortalığı aydınlattığı zaman bir harabe içinde bulduğumuzu anladık. Gece mavi sisler içinde efsunlu bir tesir yapan bu yerler yıkılmış, yakılmış, kırılmış ve parçalanmış kasabadan başka bir şey değilmiş. Erzincan uzun geniş bir ova ortasında

21. Yavuz, a.g.e., s. 286-287; Bu konuda ayrıca bkz. Kazım Karabekir, *Bolşevik Ordusu'nun Çekilmesinden Sonra Osmanlı Ordusu'nun İleri Harekati*, Erzurum, 1335, s. 2. v.d.

22. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1997. s. 118-122

23. Yavuz, a.g.e., s. 221

etrafı karlı dağlarla çevrilmiş Kemah Boğazı, Sepkur (Sepbikur) Geçidi her taraf karla örtülü. Fakat bahçelerinde erikler, kayısılar, armutlar hep çiçek açmış. Uzakta bataklıklar içinde Fırat gizli gizli akıyor. Kasabadan bakıldığı zaman güzel Fırat'ın feyyaz sularını görmek kabil değil. Geçtiği yerler ancak sahillerindeki çıplak söğütlerden belli oluyor. Her tarafta melâl, harabî, sefalet, açlık manzaralarından başka bir şey görülüyor. Bir zamanlar Yıldırımın, Fatihlerin, Yavuzların ordularına mekan olan bu güzel belde şimdi şerefli mazisinden mahrum, aciz ve bitab içinde tahrip edilmiş. Dört yüz seneyi müteceviz bir zamandan beri Osmanlı idaresinde yaşayan kahraman beylerbeyi ve yeniçeri serdarları idaresinde pür şan ve şeref mevcudiyetini gösteren Erzincan'ın şimdi metruk ve perişan sokaklarında kimseler görünmüyor. Harabeden en ziyade kurtulan noktası hükümet konakları, askeri dairelerin, Belediye Dairesi'nin ve civarının bulunduğu yerler. Oralarda da sefil ve perişan yalınayak, yüzleri yanmış, esvapları eskimiş, lime lime olmuş, fakr ve zaruretten, açlıktan insanlığını kaybetmiş bir kısım halk. Bir zamanlar meyveler ve sebzelerle, dut pekmezleri ve nefis armutlarla dolu pazarda şimdi halk iâşesini temin için ot satılıyor. Dükkanların büyük bir kısmı kapalı. Pejmürde kıyafetli halk çarşı önündeki harap meydana toplanmış kadın, erkek alışveriş ediyorlar...

Rusların avdetini müteakip Ermenilerin zulmettikleri beldelerden biri de Erzincan. Vakıtle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasaba şimdi üç, dört bin kişi bile yok. Rusların istilası hengâmında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, öldürülmüş, yakılmış ve kuyulara atılmış. Kasaba Osmanlı Ordusu tarafından Şubat'ta geri alınmış. Ölülerin toplanması hala bitmiyor. Bu korkunç kan ve sefalet manzarası karşısında, karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar, sessiz ve cansız... Geceyi Bican'da geçireceğiz. Bican'a geldiğimiz zaman ortalık iyice karardı. Köyün harabeleri arasında, yanmış evlere sığınan yolcuların ateşleri görülüyor. Yatacak barınacak hiçbir yer yok. Köyün yangın yerlerine girdiğimiz zaman etrafıma baktım: Küçük bir kız başı, yolun kenarına yuvarlanmış, oyuk gözleri, sırtımsı dişleriyle karanlıklar içinde ağlıyor gibiydi...

Ilıca, Muntazam ve büyükçe bir köy. Erzurum Ovası buradan başlıyor. Ovanın solunda kalan köyler tamamen harap. Ilıca'nın hamamları muntazam ve güzel. Suyu o derece sıcak değil. Ermeniler en çok burada zulüm ve işkence yapmışlar. Çoluk çocuk, kadın erkek, köyün sakinlerinden bir çoğunu öldürmüşler. Köyde tek bir nüfus bile kalmamış..."²⁴.

Erzincan'daki Ermeni katliamı ile ilgili gördüklerini yazan Dr. Rıza Nur'dan da bir pasaj aktaracağım. Rıza Nur Erzincan'da gördüklerini şöyle anlatıyor. "Erzincan Ovası'nda ilerliyoruz. Artık Ermeni tahribatını görüyoruz. Harbi umumi sonunda Rus Ordusu Bayburt-Erzincan taraflarından çekilirlerken Rus Ordusu'ndaki Ermeniler müthiş katliamlar ve emsalini yapmışlardır. Buradaki insanlığın hikâyesine bakmağa lüzum yok. Bunu söyleyen şey, ikide bir gördüğümüz bir çok yıkık duvardan meydana gelmiş viraneler. Bunlar Türk köyleri imişler. Ermeniler ahaliyi kadın, erkek ve çocuk kesmişler, köyleri de yakmışlar"²⁵.

Bütün bu facia ve mezalim ile ilgili bir kısım Ermeni ve Rusların şahitliğiyle veya bu yolda verdikleri raporlarla da teyit edilmekte ve belgelendirilmektedir. Nitekim Erzincan'da

24. Ahmet Refik Altınay, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtıl*, Hazırlayan, Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1998. s. 51. v.d. Aynı yazarın Yunus Zeyrek tarafından hazırlanan ve Ankara, 1981'de basılan nüshası da görülmüştür. Bu bilgiler için bkz. S. 35 v.d.

25. Bkz. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Hereke, 1982. s. 512-513'ten naklen, Yavuz, a.g.e. s. 225.

esir edilen Erzincan'ın Kürtkendi Köyü'nde Haçikoğlu Kirkor'un Erzincan'da 1. Kafkas Kolordusu Karargahında tespit edilen ifadesinde katliamla ilgili, "Osmanlı kıtalarının Erzincan'ı işgalinden on gün evvel katliam icra ve namusa tecavüze başlanıldı. Vağavir ve Eğrek köylerinden bir kısım ahali şehre getirilerek katledildi." Bilgisi verilmektedir²⁶.

Bundan başka, Ermeni Kıtalarının icra ettikleri vahşete lanet ederek, bu kıtalarda subaylık etmek tenezzülünde bulunmayıp Erzincan'da kalmış olan 13. Türkistan Avcı Alayı'na mensup Yüzbaşı Vekili Kazmir yazdığı raporda Ermeni mezalimi ile ilgili, "Ermeniler, Müslümanları Sarıkamış'ta çalıştırmak bahanesiyle topladılar ve şehirden iki kilometre ayrılınca katlettiler. Ermeniler arasında Rus zabitleri bulunmasaydı mezalim daha geniş çapta tatbik edileceği tabii idi. Bir gecede 800 Müslüman kesildiğini bizzat Ermenilerden işittim. 15-16 Kanun-i Sani gecesi Ermeniler, Erzincan'da Müslüman ahaliye katliam tertip ettiler. Miralay Morel'in aldığı tedbirler neticesiz kaldı. Zülüm ve yağma devam etti." gibi bilgiler yer almaktadır²⁷.

Burada konu genel mahiyette ele alınması sebebiyle bölgedeki vahşet ve katliamla ilgili daha fazla bilgi verilememektedir. Ancak konuyla ilgili yani Erzincan ve havalisinde irtikap edilen Moskof-Ermeni müşterek mezalimine ait belge ve bilgiler, 1918'de yapılan birinci baskısını Ermeniler tarafından piyasadan toplattırılmasının ardından Osmanlı Genel Kurmayı tarafından 1919'da İstanbul'da ikinci baskısı yaptırılan "İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenit Malumat" adlı eserden elde edilebilir.

Sonuç

İşte Türk Ordusu'nun ileri hareketi biraz önce de ifade ettiğim gibi böyle bir ortamda başladı. Burada da anlatılanlardan anlaşıldığı gibi Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında bölgede başlatılan hareket Rus Birliklerine karşı değildi. Ancak Rusların yerlerini ve hatta silahlarını terk ettikleri Ermenilere karşı başlatılan bir harekattı. Yukarıda verdiğim anekdotlarla ifade etmeğe çalıştığım Ermeni vahşetinin boyutlarının farkında olan Türk Ordusu hareketini mümkün merteye hızlı bir şekilde yürütmeğe çalışıyordu. Nitekim bu şekilde Türk Birlikleri 13 Şubat 1918'de Erzincan'a girerek şehri denetimi altına aldı. Kasabaya giren Türk kıtaları yukarıda anlatıldığı gibi tüyler ürpertici bir vahşet manzarası karşısında kaldı. Kasabanın bir çok mahallelerinde yangın alevleri yükseliyor, sokaklarda ve tenha yerlerde parçalanmış küme küme kadın, ihtiyar ve çocuk cesetleri görülmüyordu. Böyle bir Ermeni katliamına maruz kalan Erzincan halkı şimdi Türk birliklerinin gelmesiyle katliamdan kurtulduğu gibi, bir buçuk yıl süren esaret hayatı da son buldu.²⁸

Burada vermeğe çalıştığım kısa bilgilerden de anlaşıldığı gibi bölgedeki Müslüman halk, Ermenilerin büyük bir katliamına ve vahşetine uğramıştır. Sadece bu bölgedeki katliamlardan da anlaşılmaktadır ki, aslında Ermenilerin iddia ettikleri bir soy kırım değil, bir Müslüman Türk katliamı söz konusudur. Esasında I. Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan olaylar Ermeni komitelerinin başlattığı karşılıklı vuruşmadır. Bu durumda da Ermenilerin katlettiği Müslüman sayısı, ölen Ermenilerin sayısından çok daha fazladır.

26. Yavuz, *a.g.e.*, s. 220.

27. Yavuz, *a.g.e.*, s. 214-215 ; Bölgedeki Ermeni katliamı ile ilgili bu şekilde çok sayıda rapor, belge ve bilgi bulunmaktadır. Bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 200. v.d.

28. Daha fazla bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.e.* s. 349 v.d.

KAYNAKÇA

- Adamof, E. E., *Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükümetleri ve Türkiye, Anadolu'nun Taksimi*, Çeviren Babaeskili Hüseyin Rahmi, İstanbul, 1926
- Altınay, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtıl*, Hazırlayan, Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1998
- Anderson, Matthew Smith; *Doğu Sorunu, 1774-1923*, Çeviren; İdil Eser, İstanbul, 2001
- Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih*, 3. Baskı, Ankara, 1975
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, C.1 ve 2, Ankara, 1995
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Sıyü Arayan Adam*, 10. Baskı, İstanbul, 1997
- Belgelerle Ermeni Sorunu*, T. C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1983
- Bulut, Hüseyin, *Milli Mücadelede Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, No: 10, Erzincan, 1997
- Eroğlu, Veysel, *Ermeni Mezalimi*, İstanbul, 1976
- Evans, Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması ve ABD Politikası 1914-1924*, Yayına Hazırlayan; Ö. Andaç Uğurlu, İstanbul, 2003
- Fromkin, David, *Barişa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı-1914-1922*, Çeviren: Mehmet Harmancı, 3. Baskı, İstanbul, 1994
- Gazigiray, Alper, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, Hereke, 1982
- Genel Kurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekatı (1916-1918) K.2, Ankara, 1978
- Genel Kurmay Başkanlığı; I. Dünya Harbinde Erzincan ve Dolaylarında Cereyan Eden Türk-Rus Muharebeleri, İstanbul, 1982
- Genel Kurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı C.1, Ankara 1993
- Genel Kurmay Başkanlığı; İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenit Malumat, İstanbul, 1919
- General Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Tercüme Eden, Azmi Süslü, Ankara, 1986
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1983
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001
- İslam Ansiklopedisi, "Erzincan Maddesi", C. 4, TC. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1977
- Karabekir, Kazım, Bolşevik Ordusu'nun Çekilmesinden Sonra Osmanlı Ordusu'nun İleri Harekatı, Erzurum, 1335
- Karacakaya, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878- 1923)* İstanbul 2001
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986
- Öke, M. Kemal, *Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1996
- Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üçyüz yıl, Bir çöküşün Yeni Tarihi*, 4. Baskı, Çeviri, Belkis Çorakçı (Dışbudak), İstanbul, 1994
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, C. 1, 7. Baskı, Ankara, 1999
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih, (1789-1994)* İstanbul, 1997
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, İstanbul, 1987
- Yavuz, Nurcan, *Birinci Dünya Harbinde Erzincan'da Rus İşgali ve Ermeni Mezalimi*, Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995